

Булик-Верхола С. З.,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»
Теглівець Ю. В.,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Анотація. У статті досліджено родо-видові відношення між українськими музичними термінами, з'ясовано типи опозицій між термінами, визначено особливості структури гіперонімів і гіпонімів.

Ключові слова: українська музична термінологія, гіперо-гіпонімичні відношення, гіперонім, гіпонім, типи опозицій.

Постановка проблеми. Сучасна українська музична термінологія – це відносно стабільна й закріплена традицією лексико-семантична система, що поступово вдосконалюється. Її безперервний розвиток зумовлений факторами суспільно-політичного, фахового й мовного характеру. Елементи музичної терміносистеми відповідають усім вимогам, які стосуються термінів будь-якої галузі знань: системності, тенденції до однозначності, точності, дефінітивності, експресивної нейтральності, короткості. Ці основні риси притаманні музичним термінам лише в межах свого термінологічного поля. Указівку на відповідне поле можна здійснити або екстралінгвальним шляхом (знайомство з ситуацією спілкування), або лінгвальним (контекст).

Музичне термінологічне поле розпадається на семантично вужчі об'єднання – тематичні групи, у кожному з яких уходять терміни зі спільною загальною ознакою. Підставою для виділення тематичних груп вважаємо логічні зв'язки між поняттями, які позначено музичними термінами.

Лексико-семантичні процеси, що відбуваються в музичній терміносистемі української мови, уже були предметом наукового зацікавлення С. Булик-Верхоли [1], З. Булика [2], О. Горбача [3] та інших науковців, проте гіперо-гіпонімичні відношення між музичними термінами української мови ще не досліджено.

Метою статті є з'ясування закономірностей і специфіки родо-видової організації української музичної термінології. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: з'ясування семантичних зв'язків і типів опозицій між термінами, визначення особливостей структури гіперонімів і гіпонімів. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю простежити специфічні кореляції гіперо-гіпонімії в межах музичного термінологічного поля.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гіперо-гіпонімія – «одна з найважливіших категорій, що формує термінологічну структуру і є універсальним засобом тематичної організації конкретної терміносистеми» [4, с. 194]. Ю. Шерех зазначає, що терміни мають «чітко виявляти градацію понять: де родові поняття, де видові» [5, с. 57]. М. Кочерган наголошує на фундаментальності родо-видових відношень, за допомогою яких «структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи і поля» [6, с. 269].

Гіперо-гіпонімичні відношення в музичній терміносистемі базуються на спільності категорійних ознак термінів, але ці терміни відрізняються ступенем конкретизації: гіперонім позначає родові, а гіпоніми – конкретні видові поняття, зміст видового поняття є ширшим за родові, а обсяг – вужчим.

У межах гіперо-гіпонімичної групи один термін позначає загальне родові поняття і є гіперонімом, кілька термінів виражають видові поняття і є гіпонімами. Значення гіпонімів містять більшу кількість семантичних компонентів, ніж значення гіперонімів, оскільки «терміни, які виражають поняття видового плану, містять весь той комплекс ознак, що становить значення терміна-виразника родового поняття, плюс деякі додаткові значеннєві ознаки» [4, с. 192]. Відповідно, терміни-гіпоніми, що виражають видові поняття, мають більшу кількість диференційних сем, ніж родовий термін.

Наприклад, гіперонім *флейта* із значенням 'духовий музичний інструмент' [7] набуває диференційної семи 'форма й особливості конструкції' у гіпонімах *поздовжня флейта* й *поперечна флейта* і семи 'висота звука' в гіпонімах *флейта-прима*, *флейта-ніколо*, *альтова флейта*.

Складнішою є ієрархічна побудова від терміна *тональність* зі значенням 'звуквисотне положення ладу' [7], що є гіперонімом до гіпонімів *близька тональність*, *головна тональність* і *побічна тональність*, у яких є диференційна сема 'відхилення'. Гіпонім (щодо терміна *тональність*) *близька тональність* є вже гіперонімом щодо термінів *тональність першого рівня спорідненості*, *тональність другого рівня спорідненості*, *тональність третього рівня спорідненості*, де набуває семи 'ступінь спорідненості'.

Із парадигматичного погляду родо-видові відношення характеризуються двома типами опозицій:

1) привативні опозиції – протиставлення гіперонімичного й кожного гіпонімичного значення за відсутності чи наявності розрізняювального семантичного компонента. Наприклад, гіперонім *інтервал* протиставляється кожному з гіпонімів (*прима*, *секунда*, *терція*, *кварта*, *квінта*, *секста*, *септима*, *октава*, *нона*, *децима*, *ундецима*, *дуодецима*, *терцецима*, *квартдецима*, *квінтдецима*, *подвійна октава*) відсутністю диференційної семи 'відношення двох звуків за висотою';

2) еквіполентні опозиції – протиставлення одне одному всіх співгіпонімів за змістом розрізняювального компонента значень. Наприклад, протиставлення всіх названих гіпонімів (*прима*, *секунда*...). Т. Панько, Г. Мацюк, І. Кочан зазначають, що гіперо-гіпонімичні відношення виникають унаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів або шляхом актуалізації їхніх парадигматичних значень. Гіпонімична парадигма є універсальним засобом ієрархічної організації певного тематичного угру-

повання, відбиваючи взаємозалежність між родовим і видовим поняттями, що є «вищою формою відображення в свідомості людини суті явищ, понять, і в них акумульований увесь теоретичний досвід, набутий конкретною наукою» [4, с. 194].

Семантичний бік слова є складним явищем, оскільки система мови виявляється в таких аспектах значень, якими вони відрізняються одне від одного. Тому значення та важливість компонентів тією чи іншою мірою будуть залежати від їхнього місця в лексико-семантичній парадигмі, а також від значень синтагматично пов'язаних із ними слів. Системний підхід до термінології вимагає виокремлення всіх одиниць, що утворюють систему, і відношень між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їхніх значень [8, с. 70].

Музична термінологія української мови, як і інші термінологічні системи, характеризується багатоступеневістю семантичної організації, яка виявляється в тому, що один і той самий термін може виступати і як гіпонім, і як гіперонім, залежно від рівня розгляду.

Беручи до уваги обсяг поняття, розглянемо гіперо-гіпонімічні відношення на прикладі тематичних груп музичних термінів.

У групі «музичні інструменти» родовим поняттям є *музичні інструменти*.

Згідно із системою класифікації музичних інструментів Еріка фон Хорнбостеля і Курта Закса, яку вперше було опубліковано в 1914 р. в німецькому журналі “*Zeitschrift für Ethnologie*” й узято за основу в сучасному українському музикознавстві, можна виділити, залежно від джерела звука, такі групи [7, с. 167–168; 9, с. 77]:

1. *Ударні* ділять за джерелом звука на дві підгрупи:

а) *ідіофони* – джерелом звука є коливання самого тіла інструмента (*дзвін, ксилофон, трикутник, тарілки, кастаньети, маракаси, гонг*); б) *мембранофони* – джерелом звука є коливання натягнутої мембрани, по якій б'ють руками або спеціальним приладом (*барабан, литаври, тамтам*).

Щоправда, термін *ударні музичні інструменти* варто вважати невдалим у системі видових понять, адже в цьому випадку відбувається змішування видової й підвидової ознаки, бо удар є способом звукодобування, а не джерелом звука, крім того, ударними можуть бути і струнні, й електронні музичні інструменти. Отже, термін *ударні інструменти* потрібно вживати при виділенні підвидів.

2. *Струнні (хордофони)* – джерелом звука є коливання натягнутої струни (або кількох струн). Залежно від способу, яким музикант видобуває звук зі струни, розрізняють такі підвиди: а) *щипкові* – струну щипають пальцем або спеціальним приладом (*арфа, лютня, гуслі, бандура, торбан, домра, мандоліна, балалайка*); б) *смичкові* – звук видобувають за допомогою смичка (*скрипка, альт, віолончель, контрабас*); в) *ударні* – по струні б'ють паличками або молоточками (*цимбали*); г) *ударно-клавішні (клавикорд, фортепіано)*; д) *щипково-клавішні (клавесин)*; е) *фрикційні (колісна ліра)*.

3. *Духові (аерофони)* – джерелом акустичних коливань є стовп повітря, замкнений у резонансному просторі стовбура інструмента. Залежно від способу, яким виконавець викликає коливання стовпа повітря, *аерофони* ділять на такі підвиди: а) *флейтові (окаріна, блок-флейта, сопілка, най, флейта Пана, оркестрова флейта)*; б) *язичкові* – коливання повітря викликає тростина, яка починає вібрувати під тиском повітря. Розрізняють *язичкові з однією тростиною (кларнет і саксофон)* та *подвійною (гобой, фагот, зурна)*; в) *флейтово-язичково-клавішні* – зі складною механікою (*орган, акордеон, баян*); г) *мунд-*

штукові – коливання створюють губами, які прикладають до мундштука (*труба, тромбон, валторна, ріг, трембіта*).

Ця класифікація духових інструментів більш послідовна, ніж поділ на *дерев'яні (флейта, гобой, кларнет, фагот)* і *мідні (валторна, труба, тромбон, туба)*, бо тут розглядаємо той самий принцип виділення підвидів – спосіб звукодобування. Терміни *дерев'яні* та *мідні* не завжди правильно вмотивовані. На ранніх етапах свого розвитку ці інструменти, за винятком саксофона, виготовляли виключно з дерева, тому й були названі *дерев'яними*. Деякі з них і нині частково виготовляються з дерева (*кларнет, гобой*, також народні інструменти), інші ж, як правило, з металу. *Саксофон*, хоча й виготовляли від моменту винайдення (1841) з металу, також належить до групи *дерев'яних* через подібність принципу гри.

4. *Пневматичні (орган, волінка)*.

5. *Язичково-пневматичні (акордеон, баян, концертна, фісгармонія)*.

6. *Електричні* – зі спеціальним пристроєм для підсилення звука (*електрогітара, електродомра*).

7. *Електронні* – джерелом звука є електронні пристрої (*синтезатор, хвилі Мартено, електронне піаніно*).

У групі «назви співацьких голосів» родовим є поняття *співацький голос*, видовими – *чоловічий, жіночий, дитячий голоси* (за фізіологічними ознаками); підвидовими – для чоловічого: *тенор, баритон, бас*, для жіночого: *сопрано, альт*, для дитячого: *високий, середній, низький голоси* (за обсягом звуків); груповими – *ліричний, драматичний, лірико-драматичний* (за характером звучання).

У групі «професії, спеціальності, амплу» родовим є поняття *музикант*, видовим – *виконавець, композитор, музикознавець* (за характером занять). Підвидовим для поняття *виконавець* є *інструменталіст і вокаліст*. Груповими для поняття *інструменталіст* є *піаніст* (підгрупові – *піаніст-соліст і акомпаніатор*), *струнник* (підгрупові – *скрипаль, альтист, віолончеліст та ін.*), *духовик* (підгрупові – *фаготист, кларнетист, сопілкар та ін.*), *ударник* (підгрупові – *бубніст, перкусист та ін.*).

У групі «назви музичних колективів» родовим є поняття *музичний колектив*, видовим – *вокальний, інструментальний колектив* (за способом звукодобування), підвидовим – *оркестр, хор, ансамбль* (за кількістю елементів, що входить у ціле), груповим – *симфонічний, духовий, камерний, естрадний оркестри; чоловічий, жіночий, мішаний хори* (за характером елементів, що входять у ціле).

Гіперо-гіпонімічні зв'язки в українській музичній термінології мають різноманітний арсенал формальних засобів вираження. У складених термінах-гіпонімах диференційна ознака, яка розрізняє ці одиниці, вводиться означенням до опорного компонента, унаслідок чого відбувається звуження значення: *терція* – *мала й велика терція, лад* – *натуральний, гармонічний, мелодичний, іонійський, дорійський, фригійський, лідійський, міксолідійський, гіполідійський, гіпоіонійський, гіпоміксолідійський, гіподорійський, гіпоелійський, гіпофригійський лади*.

Висновки. Аналіз музичних термінів засвідчує, що головними функціями гіпонімів у термінологічних системах є семантизація термінів і тлумачення значень. М. Лисякова зазначає, що ці функції реалізуються в термінології у двох прийомах, таких як узагальнення, тобто звернення до родового поняття, і конкретизація за допомогою ознаки видової відмінності [10, с. 17].

Отже, дослідження засвідчило важливість гіперо-гіпонімічних відношень в українській музичній термінології, вони зумовлюють ієрархічний характер терміносистеми, забезпечують

чітке розмежування понять, сприяють збагаченню терміносистеми. За принципом виділення гіперо-гіпонімічних відношень можна класифікувати й терміни інших тематичних груп.

Варто зауважити, що виділення родових, видових, підвидових, групових ознак не завжди послідовно проводиться в музичній термінології. Це свідчить про те, що необхідно ще раз переглянути класифікації музичних понять і створити логічні й стрункі класифікації. Перспективою подальшого дослідження є розроблення тематичної ієрархічної класифікації музичної терміносистеми української мови на основі вивчених гіперо-гіпонімічних відношень між термінами.

Література:

1. Булик-Верхола С.З. Лексико-семантична характеристика української музичної термінології / С.З. Булик-Верхола // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2010. – № 675. – С. 68–71.
2. Булик З.В. Лексико-словотвірна будова бойківських і гуцульських назв музичного інструментарію / З.В. Булик // Культура і побут населення Українських Карпат. – Ужгород, 1973. – С. 216–223.
3. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології / О. Горбач. – Мюнхен, 1965. – 40 с.
4. Панько Т.І. Українське термінознавство : [підручник] / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
5. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с.
6. Кочерган М.П. Загальне мовознавство : [підручник] / М.П. Кочерган. – 2 вид., випр. і доп. – К. : Академія, 2006. – 464 с.
7. Юцевич Ю. Музика. Словник-довідник / Ю. Юцевич. – Тернопіль: Богдан, 2003. – 352 с.

8. Теглівець Ю. Особливості родо-видових відношень складених термінів із семою 'вода' / Ю. Теглівець // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2013. – № 756. – 154 с. – С. 70–73.
9. Лебедев В.К. Словник-довідник з інструментознавства : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / В.К. Лебедев. – Вінниця : Нова книга, 2010. – 164 с.
10. Лысякова М.В. Гипонимия в русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / М.В. Лысякова. – М., 1986. – 24 с.

Булик-Верхола С.З., Теглівець Ю.В. Гиперо-гіпонімічні відношення в українській музичній термінології

Анотація. В статті описані родо-видові відношення між українськими музичними термінами, вказані типи опозицій між термінами, визначені особливості структури гіперонімів і гіпонімів.

Ключевые слова: українська музична термінологія, гіперо-гіпонімічні відношення, гіперонім, гіпонім, типи опозицій.

Bulyk-Verkhola S., Tehlivets Y. Hyper-hyponymic relations in the Ukrainian musical terminology

Summary. Herein the subsumption relations between Ukrainian musical terms are investigated, the types of oppositions between the terms, the peculiarities of the structure of hyperonyms and hyponyms are clarified.

Key words: ukrainian musical terminology, hyper-hyponymic relations, hyperonym, hyponym, term.